

Henryk Paprocki

Theotokos w nauce Ojców greckich VII i VIII wieku

Salvatoris Mater 1/3, 231-238

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kościół Wschodni nigdy w swojej historii nie stworzył odrębnego traktatu mariologicznego. Podjęte w tym kierunku w XX wieku próby spotkały się z krytyką wielu środowisk prawosławnych. Stanowisko to wynika z logiki określeń dogmatycznych, które umiejscawiają Theotokos w bezpośredniej relacji z Jej Wcielonym Synem. Z tego powodu pobożność maryjna znajdowała swój wyraz przede wszystkim w liturgii i kaznodziejstwie.

Ogłoszenie dogmatu chrystologicznego w Efezie, ale dogmatu mającego implikacje w dziedzinie mariologii, spowodowało szybki rozwój istniejącego już przecież w Kościele kultu Theotokos. Ważnym wydarzeniem było też napisanie hymnu *Akathistos*, przywołującego uratowanie Konstantynopola przed inwazją Persów i Awarów¹.

Ważną rolę odegrał zwłaszcza rozwój świąt maryjnych. Święto *Narodzenia Najświętszej Bogurodzicy*, jedno z dwunastu wielkich świąt, obchodzone 8 września, jest pochodzenia jerozolimskiego i wywodzi się z poświęcenia sadzawki, obok której tradycja

umieszczała dom św. Anny.

W VI wieku święto to pojawiło się w Konstantynopolu i Roman Melodos (zm. ok. 556) poświęcił mu kontakion. Potocznie święto to jest nazywane *Mała Przeczysta*. Autorami tekstów liturgicznych są: patriarcha Sergiusz (VII w.), Stefan Hagiopolita (IX w.), Anatol (IX w.), patriarcha German (zm. 749), Jan z Damaszku (zm. 739) i Andrzej z Krety (zm. 740).

Święto *Wprowadzenia Bogurodzicy do Świątyni*, również jedno z dwunastu wielkich świąt, obchodzone 21 listopada, wywodzi się z poświęcenia świątyni Maryi w Jerozolimie (w 543 roku) traktowanego jako święto maryjne i już przed VII wiekiem było znane na całym Wschodzie. Teksty liturgiczne autorstwa Jerzego z Nikomedii (IX w.), Leoncjusza (XIV w.), Sergiusza Hagiopolity (IX w.) i Bazylego Palariotesa (X w.)².

Ks. Henryk Paprocki

Theotokos w nauce Ojców greckich VII i VIII wieku

SALVATORIS MATER
1 (1999) nr 3, 231-238

¹ Porównaj artykuł W. SOWY, *Św. Roman Melodos - Hymnos „Akathistos”*. *Bizantyjska muzyka i poezja liturgiczna*, „Vox Patrum” 17(1997) z. 32-33, 323-342.

² Por. *Oficjum wprowadzenia Najświętszej Bogurodzicy do świątyni*, w: *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie* (część II), (Beatam me dicent, 8, red. S.C. NAPIÓRKOWSKI OFMConv.), oprac. H. Paprocki, Niepokalanów 1991, 7-37.

Święto *Zaśnięcia Bogurodzicy*, także jedno z dwunastu świąt, przypadające 15 sierpnia, pochodzi z Palestyny i było obchodzone już w V wieku w świątyni zwanej Katyzma, znajdującej się między Jerozolimą i Betlejem. Około 500 roku zostało przeniesione do Getsemanii i rozpowszechniło się w całym cesarstwie w latach 588-602 dzięki fundacji cesarza Maurycygo w Getsemanii. W VIII wieku Andrzej z Krety ułożył kanon jutrzeńki na to święto, nie będący w użyciu. Obecna służba ma dwa kanony, autorstwa Kosmasa z Maiumy (zm. ok. 783) i Jana z Damaszku (zm. 749). Autorami innych utworów są: Teofanes Wyznawca (zm. ok. 850), Leon VI Filozof (IX w.), patriarcha German i Anatol. Święto ma własną ikonę i całun (płaszczenicę), ponieważ 18 sierpnia, według tradycji Getsemanii (grobu Bogurodzicy), celebrowany jest pogrzeb Bogurodzicy³.

W tym też okresie rozwinął się kult ikony zwanej Źródło Źyciodajne. Wiąże się z tym powstanie ruchomego święta, przypadające w piątek Tygodnia Paschalnego. Święto zostało ustanowione na pamiątkę poświęcenia świątyni Bogurodzicy nad cudownym źródłem pod Konstantynopolem (V w.).

Drugim źródłem do poznania pobożności Wschodu w okresie patrystycznym są przede wszystkim teksty homilii wygłoszonych przez Ojców Kościoła, pochodzące z VII wieku i późniejsze. Podstawowe teksty napisali Sofroniusz z Konstantynopola, Andrzej z Krety, Germanos z Konstantynopola, Jan z Eubei i Jan z Damaszku⁴.

Homilie te wykazują dużą zależność od tekstów liturgicznych swojej epoki. Św. Sofroniusz w Mowie na Zwiastowanie Bogurodzicy parafrazuje tekst Akatysty:

Zaprawdę, jakaż się może znaleźć radość, jaka przyjemność, której by nie przewyższały bardzo słowa zwrócone do błogosławionej Dziewicy i Rodzicielki radości? Wesel się, nadziemsko Rodzicielko radości! Wesel się, żywicielko najwznioslejszej radości! Wesel się, stolico zbawczej radości! Wesel się sprawczyni nieśmiertelnej radości! Wesel się tajemniczy schronie niewypowiedzianej radości! Wesel się, błogosławiony zdroju nieustannej radości! Wesel się, zielone drzewo dojrzałej radości! Wesel się, dziewicza Matko Boża! Wesel się,

³ Por. *Oficjum Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy*, w: *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie* (część I), (Beatam me dicent, 7, red. S.C. NAPIÓRKOWSKI OFMConv.), oprac. H. Paprocki, Niepokalanów 1991, 32-47; *Pochwały czyli święty obrzęd pogrzebu Najświętszej Pani naszej Bogurodzicy i zawsze Dziewicy Maryi* [fragmenty], w: *Teksty o Matce Bożej. Prawosławie* (część II)..., 38-50.

⁴ Wszystkie te teksty są przetłumaczone w: *Teksty o Matce Bożej. Ojcowie Kościoła greccy i syryjscy*, (Beatam me dicent, 1, red. S.C. NAPIÓRKOWSKI OFMConv), Niepokalanów 1981, 117-264.

najczystsza Panno po urodzeniu! Wesel się, sławne zwierciadło! Kto wyrazi Twą chwałę! Kto odda słowami cud, którym Ty jesteś! Kto pomyśli, że zdoła wypowiedzieć Twą wielkość! Ty przyozdobiłaś ludzką naturę, Ty przewyższyłaś anielskie chóry, przyćmiłaś blask Archaniołów; pokazałaś, że niżej są od Ciebie miejsca tronów; Ty unżyłaś Panowania, Ty zbiegłaś Księstwa, Ty osłabiłaś Potęgę, Ty bezpośredni widok Cherubinów ziemskimi oczyma zwyciężyłaś, Ty sześć skrzydeł mających Serafinów w poruszonym przez Boga piórami duszy locie pokonałaś; Ty przewyższyłaś wszystkie stworzenia, gdyż bardziej od nich czystością zajaśniałaś i przyjęłaś ich Stwórcę; Ty Go nosiłaś w swym łonie i zrodziłaś, Ty jedna spośród wszystkich stworzeń zostałaś Matką Boga⁵.

Chwała Theotokos jest przez św. Sofroniusza bezpośrednio łączona z faktem Bożego macierzyństwa:

W Tobie bowiem został stworzony Niestworzony i Stwórca wychodzi z Ciebie stworzony. W Tobie Niestworzonego widzę uczynionego stworzeniem i na będącego bez ciała patrzę jako na Tego, co w Tobie stał się ciałem⁶.

To właśnie Boże macierzyństwo jest powodem szczególnego wybraństwa Theotokos:

Nikommu, jak Tobie, nie została dana pełnia laski; nikt, jak Ty, nie był tak błogosławiony; nikt, jak Ty, nie został ozdobiony taką świętością; nikt, jak Ty, nie wzniósł się do takiej wysokości; nikt, jak Ty, nie dostąpił takiej czystości; nikt, jak Ty, nie skąpał się w blasku światła; nikt, jak Ty, nie przystąpił tak blisko Boga; nikt, jak Ty nie został tak wzbogacony Bożymi darami; nikt, jak Ty, nie uczestniczy w lasce Bożej⁷.

Podobny sposób rozumienia tajemnicy Theotokos znajdujemy w homilii św. Andrzeja z Krety na Zwiastowanie⁸. Widać także wyraźne uzależnienie od tekstów apokryficznych, jak w wypadku homilii na ofiarowanie Najświętszej Marii Panny św. Germana:

Pozostała w miejscu Najświętszym do drugiego okresu, żywiona przez anioła ambrozją, pojona boskim nektarem. Wtedy to z woli Bożej i postanowienia kapłanów poddana losowi przypadła z Bożej ekonomii sprawiedliwemu mężowi Józefowi, który wziął świętą Dziewicę ze świątyni Boga od Jego kapłanów dla zmylenia węża, owego

⁵ SOFRONIUSZ, *Mowa na Zwiastowanie Bogarodzicy*, TAMŻE, 123-124.

⁶ TAMŻE, 124.

⁷ TAMŻE, 127.

⁸ ANDRZEJ Z KRETY, *Homilia na Zwiastowanie Najśw. Maryi Panny*, TAMŻE, 148.

sprawcy wszelkiego nieszczęścia, aby ten dziewczki dotąd nietkniętej nie zaczepiał, lecz jako zaślubioną pozostawił w spokoju?

Św. German, odwołując się w tym do tekstów liturgicznych, poświęcił Theotokos jeszcze homilie na Zaśnięcie. Poruszają one problem odejścia i wstąpienia na niebiosa oraz pozostania z wiernymi:

Odeszłaś z ziemi i wstąpiłaś na niebiosa [...]. Skoro więc, najświętsza Matko Boża, stałaś się ozdobą nieba, a jeszcze więcej ziemi, czyż mogłaś swym odejściem opuścić pozbawionych Twojej opieki ludzi? [...]. Jak dawniej w ciele, tak teraz mieszkasz z nami w duchu [...]. Choć odeszłaś, nie oddzieliłaś się od chrześcijan [...]. Nie mogło bowiem, skoro byłaś obejmującym Boga naczyniem, Twe martwe ciało w proch się rozpuścić. Skoro Ten, który się w Tobie wyniszczył, był Bogiem od początku i Życiem odwiecznym, wypadalo, aby i Matka Życia zamieszkała z Życiem i otrzymała śmierć jako zaśnięcie i przejście jak swe zbudzenie. Jak bowiem dziecko szuka i tęskni za swą matką i matka pragnie być ze swym dzieckiem, tak i Ty, Kochając Bożego Syna, winnaś była do Niego wrócić. Wypadalo też, aby Bóg wziął do siebie Tę, którą miał za swa ukochaną Matkę¹⁰.

Uzależnienie od apokryfów, widoczne także w ikonografii Zaśnięcia, staje się jednym z istotnych elementów nauczania. Należy jednak postrzegać w nim utożsamienie Theotokos z arką, a nie bezkrytycznie korzystać z tekstów przez Kościół przecież odrzuconych:

Splłynął nieprzeliczony tłum, aby pochować Rodzicielkę Życia. Dziwiono się, że tak prędko odeszła. Podziwiano też Apostołów, iż rozproszeni przybyli z różnych stron w powietrzu. W całej bowiem Jerozolimie rozeszła się wiadomość, iż chmura w wietrze przy odgłosie piorunów jak deszcz spuściła się w dom Dziewicy. Tymczasem jakiś szalenięc z niewiernych Hebrajczyków wyciągnął swe zbrodnicze ręce i potrząsł nosze, wążąc się napaść na ciało Nieskalanej, widzialny tron Najwyższego. Lecz zaraz poniósł karę, tracąc ręce, odstraszający przykład dla nienawidzących Chrystusa Żydów. [...] Wtedy z ich [apostołów] rąk na widoku wszystkich wzięte zostało nieskalane ciało Dziewicy. Ale kto je wziął, tego nikt nie widział - Bóg niewidzialny¹¹.

Teksty nie pozostawiają też wątpliwości co do wiary Kościoła w moc pomocy Theotokos:

A Ty najczystsza, pełna dobroci i litości Pani, pociecho chrześcijan, ucieczko grzeszników, nie zostaw nas sierotami bez opieki! Gdzież

⁹ GERMAN, *Homilia na Ofiarowanie Najśw. Maryi Panny*, TAMŻE, 168.

¹⁰ TENŻE, *Homilia na Wniebowzięcie Najśw. Maryi Panny* (1), TAMŻE, 183. 185-186.

¹¹ TENŻE, *Homilia na Wniebowzięcie Najśw. Maryi Panny* (3), TAMŻE, 197-198.

się uciekniemy bez Ciebie? Cóż się stanie z nami, najświętsza Bogurodzico, która jesteś duchem i życiem chrześcijan?¹².

Rozwijający się kult Zaśnięcia Theotokos mówi wyraźnie o związaniu przez Ojców Kościoła zaśnięcia ze wcieleniem Chrystusa:

Przez grób wprowadzona została do świątyni niebieskiej. [...] Jak święte i czyste przez Nią ze Słowem Bożym złączone ciało trzeciego dnia z grobu wstało, tak i Ją należało wyrwać z grobu, Matka winna pójść do Syna. I jak On do Niej zstąpił, tak i Ją należało przenieść do wyższego i doskonalszego przybytku, do samego nieba. Wypadało, aby Ta, co Słowo Boże do siebie w gościnę przyjęła, zamieszkała w boskich przybytkach swego Syna. [...] Powinna i po śmierci zachować nienaruszalne ciało Ta, która w rodzeniu zachowała dziewictwo bez zmayı. [...] Powinna wreszcie Matka Boża posiąść dobra swego Syna i doznawać czci od całego stworzenia. Bo choć dziedzictwo przechodzi zawsze z rodziców na dzieci, to jednak tu, jak powiedział mędrzec, źródła świętych rzek swój bieg odwracają. Wszystkie wszak stworzone rzeczy oddał Syn swej Matce¹³.

Przytoczone myśli wskazują wyraźnie na to, że mariologia prawosławna nie może być jedynie rozpatrywana na podstawie pism Ojców Kościoła i teologów, ale w oparciu o teksty liturgiczne i o doświadczenie ikony. Wschód umieszcza bowiem mariologię w samym centrum przeżycia liturgicznego, podczas gdy na Zachodzie treści maryjne występowały przede wszystkim w nabożeństwach o charakterze paraliturgicznym.

W tym kontekście świadectwo ikonografii ma bardzo istotne znaczenie. Otóż od pierwszych wieków chrześcijaństwa najbardziej charakterystycznym typem ikonograficznym przedstawiającym Theotokos jako *Oranta*, który to typ najpierw symbolizuje duszę ludzką, a potem identyfikuje się z Theotokos, stając się symbolem Kościoła. W tym sensie *Oranta* jest symbolem zbiorowej duszy Kościoła¹⁴.

Dlatego też Theotokos zajmuje centralne miejsce w anaforach (kanonach) eucharystycznych Kościoła prawosławnego, jakiego nie ma w kanonie mszy rzymskiej. Bezpośrednio po epiklezie przyzywającej Ducha Świętego, by przemienił całe zgromadzenie i złożone dary w Ciało i Krew Chrystusa, czyli wszystko uczynił Kościołem w jego niebiańskim aspekcie, Theotokos odbiera hołd jako centrum tego Kościoła, jako centrum całego stworzenia¹⁵, co jest bardzo wyraźnie widoczne w Anaforze św. Bazylego Wielkiego:

¹² TENZE, *Homilia na poświęcenie Kościoła Matki Boskiej*, TAMŻE, 202.

¹³ JAN DAMASCENSKI, *Homilia na Wniebowzięcie NMP* (2), TAMŻE, 252-253.

¹⁴ W.N. ŁAZARIEW, *Istoria wizantijskiej żywopisi*, t. 1, Moskwa 1947, 78.

¹⁵ J. KLINGER, *O istocie Prawosławia*. Wybór pism, Warszawa 1983, 233-234.

*Tobą raduje się, Łaski Pełna,
wszelkie stworzenie,
chóry Aniołów i ludzki ród.
O święta świątynio i raju duchowy,
dziewictwa chlubo, w Ciebie wcielił się Bóg
i Dzieckiem był przedwieczny Bóg nasz.
Wnętrznosci bowiem Twoje tronem uczynił
i łono Twoje większym było od nieba.
Tobą raduje się, Łaski Pełna,
wszelkie stworzenie.*

Natomiast w Anaforze św. Jana Chryzostoma występuje inny hymn, który wielbi ludzką naturę Chrystusa w postaci Theotokos podniesionej („przeniesionej”) do nieba ponad wszystkie anielskie moce:

*Zaprawdę godne jest to,
błogosławić Ciebie, Bogurodzico,
zawsze błogosławioną i najczystsza
i Matkę Boga naszego.
Czcigodniejszą od Cherubinów
i bez porównania chwalebniejszą od Serafinów,
któraś bez zmiany zrodziła Boga Słowo,
Ciebie, prawdziwą Bogurodzicę, wystawiamy.*

Wymienianie Theotokos w kanonie mszalnym na początku wspomnień świętych (jako pierwszego wymienia się św. Jana Chrzciciela) nawiązuje do starożytnej kompozycji ikonograficznej, zwanej *Deesis*, co oznacza Kościół w stanie modlitwy, przedstawiając właśnie Theotokos i Jana Chrzciciela orędujących przed tronującym Chrystusem.

Również w innych nabożeństwach podkreśla się rolę Theotokos. Jako przykład można wymienić tu jutrznię, w której dziewiąta pieśń każdego kanonu poświęcona jest Theotokos. Wszystkie pieśni kanonów zostały ułożone jako parafrazy pieśni biblijnych. Dziewiąta pieśń powstała na kanwie *Magnificat*. A przecież kanon jako kompozycja poetycka zajmuje znaczące miejsce nie tylko w jutrzni, ale także w powieczerszu, mesoniktikonie, niektórych sakramentach i sakramentaliach. Źródłem pochodzenia kanonu są pieśni biblijne. Każdej pieśni towarzyszył refren, na ich podstawie Andrzej z Krety (zm. 740) opracował tropariony, natomiast hirmosy są łącznikami między pieśnią biblijną i troparionami. W ten sposób powstał nowy rodzaj poetycki, który wyparł kontakion. Duża

liczba troparionów spowodowała, że zaprzestano śpiewać pieśni biblijne, natomiast między troparionami pojawiły się refreny.

Stąd nie powinno też dziwić, że pośród modlitw dziękczynnych po przyjęciu komunii znajduje się Modlitwa do Najświętszej Bogurodzicy:

Najświętsza Władczyni Bogurodzico, Światłości mej ociemniałej duszy, Nadziejo, Obrono, Ucieczko, Pociecho, Radości moja, dziękuję Tobie, że uczyniłaś mnie grzesznego godnym uczestniczenia w przeczystym Ciele i najczcigodniejszej Krwi Syna Twego. Ty, któraś zrodziła prawdziwą Światłość, oświeć duchowe oczy mego serca, która zrodziłaś Źródło nieśmiertelności, ożyw mnie umarłego przez grzech, która jesteś miłościwą Matką miłosiernego Boga, zmiłuj się nade mną i daj mi pociechę i skruchę w mym sercu, pokorę w mych myślach, wyzwolenie z niewoli moich zmysłów i uczyni mnie godnym aż do ostatniego tchu nienagannie przyjmować uświęcenie przeczystych Tajemnic ku uzdrowieniu duszy i ciała. Daj mi lzy pokuty i wyznania, abym sławił i opiewał Ciebie przez wszystkie dni mego życia, albowiem jesteś błogosławiona i wysławiona na wieki. Amen.

Równocześnie pozwala to na stwierdzenie, że w VII wieku kult Theotokos był już bardzo zakorzeniony i wysiłki ikonoklastów, zmierzające do jego wykorzenienia, musiały skończyć się przegraną. Nie sposób inaczej uzasadnić klęski tych, którzy cieszyli się nieograniczonym poparciem władzy cesarskiej. Warto więc przypomnieć, że najstarszy zachowany tekst modlitwy maryjnej pochodzi najprawdopodobniej z II wieku i tak brzmi w swej pierwotnej formie, bardzo przypominającej obecną:

*Pod Twoje miłosierdzie
uciekamy się, Bogurodzico Dziewico,
błagań naszych nie odrzucaj w utrapieniach,
lecz z bied wybaw nas,
Jedyna czysta i błogosławiona.*

Ks. dr Henryk Paprocki
Chrześcijańska Akademia Teologiczna (Warszawa)

ul. Gwiaździsta 27/248
PL - 01-651 Warszawa

Theotokos nell'insegnamento dei Padri Greci del VII° e VIII° secolo

(Riassunto)

La Chiesa Orientale non aveva mai creato nessun trattato mariologico a parte. La proclamazione a Efeso del dogma cristologico diede spinta a uno sviluppo veloce del culto di Theotokos già esistente nella Chiesa. Un ruolo importante è stato svolto soprattutto dallo sviluppo delle feste mariane.

Un'altra fonte per conoscere la devozione dell'Oriente nel periodo patristico sono soprattutto i testi delle omelie pronunciate dai Padri della Chiesa. Autori dei testi fondamentali sono Sofronio di Costantinopoli, Andrea di Creta, Germano di Costantinopoli, Giovanni di Eubea e Giovanni di Damasco. Nelle omelie è evidente una forte dipendenza dai testi liturgici della loro epoca. Collegano la gloria di Theotokos con il fatto della Maternità Divina. Anch'essa è causa della particolare elezione di Theotokos. Nei testi riguardanti la Dormizione di Maria si evidenzia la fiducia in efficacia, potenza e forza di Theotokos.

La mariologia ortodossa non può tuttavia essere analizzata esclusivamente a livello di scritti dei Padri della Chiesa e dei teologi, ma anche sulla base di testi liturgici ed esperienza dell'icona. Tutte le fonti sopra menzionate permettono di affermare che nel settimo secolo il culto di Theotokos era già fortemente radicato.